

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію

Коваленко Наталії Дмитрівни

на тему: «*Фразеологія в діалектному мовленні: ареальне варіювання і функціонування*» (Київ, 2021. 470 с.),

подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова до спеціалізованої вченої ради

Д 26.173.01 Інституту української мови НАН України

У сучасному українському мовознавстві тривають активні дослідження, спрямовані на розв'язання багатьох проблем діалектології. Комплексне вивчення всіх мовних рівнів говорів України залишається актуальним у наш час. Фразеологічному складу діалектної мови належить особливе місце. Це об'єкт для досліджень, який характеризується багатовимірністю та складною структурною організацією, етимологічною неоднорідністю та особливостями функціонування. Дослідження з фразеології завжди зберігають свою актуальність, адже у фразеологізмах сконденсовано не лише номінативний потенціал діалектного слова, а й образне мислення діалектоносіїв, їхні світоглядні уявлення, народний гумор та іронічне ставлення до суспільних недоліків та особистих вад.

Однак діалектні фразеологізми в говірках досі ще не були об'єктом комплексного дослідження, докладного опису, що визначає актуальність запропонованого дослідження. З огляду на це докторську дисертацію Наталії Дмитрівни Коваленко вважаємо актуальну.

Об'єкт наукових пошуків дослідниці – фразеологія сучасного українського діалектного мовлення.

Роботу виконано в межах наукової проблематики за темами «Сучасні українські діалекти: дескриптивний та лексикографічний аспекти вивчення» (номер державної реєстрації 0107U00093), «Українські діалекти в синхронії та діахронії» (0120U000186), над якими працюють співробітники відділу діалектології Інституту української мови НАН України. Тему докторської

дисертації затвердила вчена рада Інституту української мови НАН України (протокол №11 від 09 грудня 2014 р.).

Очевидною є новизна дослідження. Уперше в українському мовознавстві запропоновано комплексне дослідження фразеологізмів усього українського діалектного континууму з увагою до складу та просторового варіювання фразеологічних одиниць, опрацьовано текстоцентричну методику дослідження фразеологічних одиниць говірок, з'ясовано роль фразеології у формуванні й відтворенні мовної картини світу українців (с. 40).

Дисерантка поставила за мету дослідити склад, семантику, ареальне варіювання, особливості функціонування фразеологічних одиниць українських діалектів, відтворення мовної картини світу українців засобами традиційної народної фразеології (с. 39).

Крім актуальності, наукової новизни, вартість дисертаційної праці визначають методи дослідження, які авторка використала системно й комплексно.

Дисертація має очевидне теоретичне значення, що полягає в поглибленні теорії фразеології діалектів, з'ясуванні специфіки функціонування фразеологічних одиниць у живому говірковому мовленні, обґрунтуванні й перевірці на практиці прийомів текстозорієнтованого дослідження народної фразеології.

Запропонована та апробована методика автокоментування для записів та аналізу фразеологізмів говірок уможливить швидше та повніше наповнення емпіричної бази української мови.

Дослідження Наталії Дмитрівни визначають струнка й логічна структура викладу, глибина й ґрутовність розв'язання порушених у ній проблем, вправність використання сучасної лінгвістичної термінології. Правильно сформулювавши мету і поставивши перед собою сім комплексних завдань, дисерантка їх успішно виконала. Переконливим та різnobічним вважаємо як здійснений авторкою теоретичний огляд лінгвістичних досліджень, так і комплексне вивчення фразеологізмів у діалектології.

Рецензоване дослідження вирізняє комплексний і широкий підхід до вивчення фразеологічних одиниць, оскільки переважна частина попередніх наукових студій зазвичай мають тематичний аналіз або обмежені однією говіркою.

У **вступі** традиційно обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано мету й завдання, визначено об'єкт і предмет студіювання, з'ясовано теоретичне та практичне значення роботи, її наукову новизну, окреслено джерельну базу, методи дослідження, визначено особистий внесок авторки, подано відомості про апробацію результатів та структуру дисертаційної праці.

У першому розділі «Фраземіка українських говірок: стан і проблеми досліджень» (с. 44–117) ґрунтально схарактеризовано мовознавчі праці, присвячені вивченню фразеології діалектного мовлення та літературної мови, а також проаналізовано методи, прийоми та напрями сучасних досліджень. Зазначено, що фразеологічна система окремої говірки чи говору – це результат дії різних позамовних чинників, зокрема і взаємодії діалектів з літературною мовою.

Не оминула увагою авторка й дискусійних теоретичних моментів в українській лінгвістиці, а навпаки – дала їм власну кваліфіковану оцінку. Дослідниця впевнено відстоює свої позиції, водночас покликається на відомі праці дослідників із діалектології та фраземіки.

Цікавими є потрактування дисертантки щодо результатів, описаних у першому розділі. Наталія Дмитрівна стверджує, що результативнішими у формуванні емпіричної бази фразеології говірки чи групи говірок є автокоментарі значень слів-компонентів, а не записи, що базуються на доборі фразем за окресленим експлоратором значенням. Інформаторам складно пригадати ряд виразів, які вони знають, із запропонованим значенням, і значно легше в комунікативній ситуації згадати вирази із наперед заданим конкретним словом.

Відрядно, що дослідниця виокремила знакові для студіювання мови праці, де подано дескриптивне, лінгвогеографічне та лексикографічне представлення

українських говірок (Ф. Т. Жилка, С.П. Бевзенка, Й. О. Дзендулівського, І. Г. Матвіяса, К. Ф. Германа, П. Ю. Гриценка, Г. Л. Аркушина, Г. І. Мартинової, К. Д. Глуховцевої); можливості фразем представляти лінгвокультуру етносу, значення їхніх соціолінгвальних, ментальних і психологічних особливостей досліджували упродовж ХХ–XXI ст. В. І. Лавер, В. М. Мокієнко, Л. Г. Авксентьев, М. Ф. Алефіренко, Л. Г. Скрипник, В. Я. Ляшинська, А. Вежбицька, О. О. Селіванова, І. Я. Гнатюк, В. М. Телія, В. В. Жайворонок, Ю. Ф. Прадід, Н. Ф. Венжинович, В. Д. і Д. В. Ужченки та ін.

У другому розділі ««Інформаційна достатність емпіричної бази фразеології українських говірок»» (с. 118–184) дисерантка закцентувала увагу, що для діалектного континууму актуальним є простеження динаміки складу, структури та семантики фразем, визначення причин змін, ролі позалінгвальних та власне мовних чинників. Цінними є свідчення джерел кінця XIX ст., що уможливлюють визначення території побутування фразеологізмів. Етнографічні та лексикографічні праці зберігають характерні для діалектної мови риси відповідного історичного часу, а тому є своєрідною мовною пам'яткою, у якій відображені живомовні процеси. Це дає змогу аналізувати динаміку говірок, виявляти основні та периферійні риси, окреслювати розвиток мовної системи загалом.

Так, аналіз засвідчує, що фразеологічній системі українського діалектного мовлення притаманні варіювання лексичних компонентів, збереження регіональних номінацій, фонетичних і граматичних рис говірок. Для діалектологів важливо подати всі варіанти структури фразеологізмів.

Переконує дисерантка і в тому, що наявна емпірична база відкриває перспективу її вибіркового поповнення (за окремими значеннями, фразеологічними моделями, елементами структури тощо).

У третьому розділі «Евристичний потенціал фразеологізмів для мовознавчих досліджень» (с. 185–283) розкрито інформаційні можливості фразеології усного говіркового мовлення як матеріалу для діахронного аналізу різних мовних рівнів. Відзначено особливу цінність фразеологічних одиниць у збереженні в часі численних акцентних, фонетичних, граматичних і лексичних

рис усного діалектного мовлення, відтак – у можливості використання такої інформації дослідниками українських говірок, історії мови та літературного стандарту в його взаємодії з народним мовленням. Окрім того, виникають нові можливості для глибшого розв'язання проблеми збереження говіркових явищ, що зникають чи навпаки – «утримуються» завдяки фразеологічним одиницям.

Дисерантка зауважує на високому ступені експресивності, що формує конотативну модальність, породжену внутрішньою формою фразеологізму. Текст має пріоритетну цінність у шкалі інформативності, особливо, коли предметом дослідження є домінанти у способах вербалізації відчуттів та емоцій.

Погоджуємося зі спостереженнями авторки, що проаналізований матеріал уможливив виділити такі варіанти вживання фразеологізмів у зв'язному мовленні: 1) слово – фразема; 2) фразема – слово; 3) дві і більше фразем. У текстах виявлено фразеологізми, які удокладнюють, уточнюють семантичні відтінки вжитих номенів, а особливо лексем із абстрактним значенням; економно і точно передають інформацію крізь призму емоцій; концентрують головну думку, але потребують пояснень семантики; можуть утворювати градаційну шкалу вияву ознак через використання кількох фразем в одному контексті (с. 245).

Цілком слушна позиція дослідниці, що експресивність респондента пов'язана з різними видами оцінок та емоцій, що вимагає відповідної лексики, а також фразеологізмів, які здатні виражати інтенсивність ознаки.

Безсумнівні висновки Наталії Дмитрівни, що для дослідника актуальне розуміння моделі вербалізації позамовної дійсності, добору із широкого досвіду і розмаїття відчуттів того, що мовець наділяє символною функцією, робить яскравим і емоційно виразним мовним знаком.

Цікавим видається **четвертий** розділ «**Традиційна культура у дзеркалі фразеологізмів говірок**» (с. 284–414), що засвідчує: фразеологія української мови зберігає багатоаспектну та різнопланову інформацію про українців, їхню культуру, звичаї та обряди, ідеали, розуміння законів буття і місця людини у світі. В основі творення фразеологізмів, як відомо, лежать спостереження над зовнішньою природою, тваринним світом, а найбільше – над побутом і

поведінкою людини. Традиційним для слов'ян є образно-метафоричне відображення в мові й культурі зв'язку побуту людини з осмисленням себе в цьому світі, а звідси й розуміння законів побудови довкілля і всесвіту.

Дисерантка грамотно зреферувала та чітко виклада вузлові проблеми наукової студії. Хоча фразеологію досліджує чимало українських учених, але Наталія Дмитрівна знайшла свою нішу у вивчені означених одиниць у діалектології.

Погоджуємося з твердженням Наталії Дмитрівни Коваленко, що саме назви предметів домашнього господарювання є невичерпним джерелом оприявлення культурно-національного світогляду особливо в народних фразеологізмах (с. 384).

Цілком розділяємо спостереження дослідниці, що у фразеологізмах українських говірок актуалізовано різні характеристики людини (розум, мовлення, зовнішність, поведінка, вчинки), а також абстрактні поняття (мало, багато, нічого), стани природи (тихо, безвітряно, ясно); підтверджено збіг структури та семантики одиниць, але збережено фонетичні, лексичні діалектизми, архаїзми.

Значими є загальні висновки авторки (с. 415–422), які влучно передають основний зміст наукової праці, акцентують на її важливих моментах, є узагальненим підсумком проведеного дослідження. Логічність і виваженість їх свідчить про глибину і значущість наукових пошуків дисерантки.

Практична цінність роботи полягає в тому, що сформульовані теоретичні положення та інтерпретований мовний матеріал ляжуть в основу нових праць з української фразеології – загальної й діалектної; можуть бути використані в лінгводидактиці, зокрема в курсах «Українська діалектологія», «Українська фразеологія», для розроблення спецкурсів, в укладанні загальноукраїнського фразеологічного словника українських народних говорів, для обґрунтування етимології фразем. Чіткою і переконливою є джерельна база дисертації – словники говорів української мови, регіональні фразеологічні словники, лінгвістичні атласи, збірки текстів зв'язного діалектного мовлення.

Вражає кількість публікацій дисертантки. Основний зміст дисертації викладено в 105 наукових працях: кілька монографій, 45 статей у фахових виданнях України, 20 із них – у наукових журналах, що входять до наукометричних баз даних; 11 – у закордонних. Решта публікацій – праці, що є додатковою апробацією дослідження.

Зважаючи на особливе зацікавлення докторською працею і повністю поділяючи наукові погляди Наталії Дмитрівни Коваленко, усе ж хочемо висловити деякі зауваження, що мають побажальний і уточнювальний характер:

1. Дисертантка в роботі досить широко подала фразеологізми різних говірок за кількома визначеними класифікаціями, але в автoreфераті дослідниця тільки тричі подає приклади із середньopolіського діалекту. Наталія Дмитрівна акцентує на наявності системних зв'язків на рівні фразеології (навіть у незначній кількості текстів), засвідчує багатство переосмислень національно маркованих і територіально специфічних ситуацій, побуту, вірувань та звичаїв: у середньopolіських – як у *Бога за дверима / за пазухою / за плечима / за порогом* (с. 19). А також у висновках автoreферату: у фразеологічних одиницях із різних теренів актуальними для зіставлення, оцінок можуть бути неоднакові образні маркери, об'єкти зіставлення: в середньopolіських – *тринди-ринди, з маком корж / коржі з маком* ‘про недоречну репліку чи намагання різко змінити тему розмови’; аналіз фразеологізмів та їхніх компонентів у мовному просторі за діалектними текстами виявив не фіксовані раніше стійкі сполучення слів, наприклад: у середньopolіських – *на голову на б'їгло ‘згадати’*.

Водночас варто зауважити, що в дисертації кількість прикладів із різних говірок видається однаковою. Просимо здобувачку пояснити: якщо обсяг автoreферату не дозволяє ширше подати приклади, як удається обрати ті чи ті приклади – пропорційно чи пропорції не скрізь дотримано? Хотілося б почути ще кілька прикладів із середньopolіських говірок.

2. Наталія Дмитрівна видала одноосібну монографію «Фразеологія в українському діалектному мовленні» (Кам'янець-Подільський, 2021. 404 с.), підготувала розділи у двох колективних монографіях та два словники «Слова з язика, як бджоли з вулика. Матеріали до словника народних порівнянь

подільських і волинських говірок Хмельниччини» (Кам'янець-Подільський, 2011. 144 с.), «Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок» (Кам'янець-Подільський, 2019), дві збірки діалектних текстів. Очевидно і цілком зрозуміло, що дослідниця має особливе зацікавлення подільськими говірками. Чи можете Ви виокремити фразеологічні одиниці, які характерні тільки для Поділля?

3. Дослідниця відстежила цікаву особливість: у діалектному мовленні деякі лексеми збереглися лише у стаїх виразах, їх не виявлено в позафраземному вживанні. Цікаво дізнатися, значення таких лексем загалом відоме діалектоносіям?

4. Дисертаційна праця засвідчує, що перед нами вдумливий, ретельний, виважений, системний науковець. Уточнимо в Наталії Дмитрівні, чи можна вважати фразеологізми в діалектному мовленні за емоційно-експресивним забарвленням найвиразнішими мовними одиницями, чи, можливо, є ще низка експресем, які вирізняються, і можемо говорити про перспективу досліджень за цією ознакою?

Зазначені міркування аж ніяк не применшують наукової ваги виконаної дисертації, а лише доповнюють та уточнюють деякі дискусійні моменти.

Дослідження пройшло належну апробацію на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях.

Заслуговує на увагу й дбайливе оформлення дослідження, вищуканий авторський стиль наукового викладу матеріалу.

В авторефераті чітко сформульовано основні теоретичні положення та висновки роботи. Автореферат і текст дисертації ідентичні за змістом.

Усе зазначене дозволяє констатувати, що дисертація Коваленко Наталії Дмитрівни на тему: «Фразеологія в діалектному мовленні: ареальне варіювання і функціонування» є самостійним, логічно завершеним дослідженням із систематизованим викладом оригінальних спостережень здобувачки, підсумованим власними висновками, відзначається належним рівнем фахового аналізу матеріалу, відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від

24.07.2013 р., зі змінами, унесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р. та № 1159 від 30.12.2015 р., а її авторка цілком заслуговує присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент –

доктор філологічних наук,

професор, професор кафедри

документознавства та методики навчання

Університету Григорія Сковороди

в Переяславі

Михайло

ПІДПІС M. I. Навальна

Засвідчую:

Нач. ВК

ПІДПІС М. І. Навальна

Відгук надійшов до спеціалізованої
ченкої ради № 26.173.01 з інституту
української мови НАНУ
06.09.2021р.
Генеральний секретар *Михайло*
В. М. Фурса